

ЎЗБЕК ШЕЪРШУНОСЛИГИНИНГ ГАВҲАРИ ДОНАСИ

Дилрабо Қувватова,

*Бухоро давлат университети
профессори, филология фанлари
доктори (DSc)*

Замонавий ўзбек адабиётшунослиги тараққиётини филология фанлари доктори, профессор Нўъмон Раҳимжонов ижодисиз тасаввур этиб бўлмайди. Олим ижоди ниҳоятда серқирра ва серқўлам. Бинобарин, адабиётшунос Шухрат Ризаев «Истиклол ва бугунги адабиёт» номли китобга ёзган сўзбошисида Н.Раҳимжоновни зукко ва фаҳмли синчи дея таърифлайди: «Профессор Н.Раҳимжонов қирқ йилдан ортиқроқ ижодий фаолияти, орттирган билим ва тажрибаси туфайли ана шундай синчи бўла олди». Зеро, ўзбек поэмаси назариясига бағишланган «Лирик поэма», «Ўзбек совет адабиётида поэма», «Ўзбек поэмасининг ривожланиш хусусиятлари»; замонавий шеърятимизга хос хусусиятлар ўрганилган «Ҳозирги ўзбек шеърятининг тараққиёт тенденциялари», «Мустақиллик даври ўзбек шеъряти»; ижодкор дунёси ўрганилган «Шоир ва давр», «Асқад Мухтор поэтикаси», бутунлай янги йўналишдаги «Бадий асар биографияси»; замонавий наср ва лирика муаммолари хусусидаги «Тарихий қиссалар ҳақиқат излайди», «Истиклол ва бугунги адабиёт» каби залворли тадқиқотларининг ўзиёқ устоз адабиётшуноснинг адабиёт илмидаги беқиёс мавқеини кўрсатиб туради. Шу билан бирга олим фаолиятидаги муҳим хусусиятлардан яна бири XX аср ижодкорлари асарларининг «Сайланма»сини тайёрлаб нашр этганлиги билан боғлиқ. Хусусан, бу йўналишда амалга оширилган кейинги ишлардан бири олимнинг Рауф Парфи ижодидан сараланган «Сакина» китобидир. Н.Раҳимжонов китобга Р.Парфи ижодига хос муҳим жиҳатларни акс эттирувчи адабий портрет характеридаги сўзбоши ҳам ёзган. Шу билан бирга, устоз сўнгги йилларда Чўлпон Эргаш асарларини йиғиш, тадқиқ этиш ва нашрга тайёрлаш устида қизгин иш олиб борди.

Маълумки, дoston ўзбек шеърятининг муҳим жанрларидан бири. XX асрда воқеликка айланган бу жанр генезиси, шаклланиш хусусиятлари, табиати сингари масалалар тадқиқи илк бор яхлит тарзда Н.Раҳимжонов томонидан амалга оширилди. Дастлаб олим бу йўналишда «Лирик поэма» номли номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Шу силсиладаги изланишларини давом эттириб «Ўзбек совет адабиётида поэма» номли монография яратди. Моҳиятан В.Киканснинг «Замонавий поэма» китобига яқин турувчи бу китобда ўзбек адабиётида янги типдаги поэманинг туғилишини бир неча омилларга

боғлаб таҳлил этган: мумтоз адабиётимизда лирик йўналишда ёзилган «Қутадғу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Ҳайратул аброр» сингари дostonлар, нома жанрида ёзилган «Муҳаббатнома», «Саёҳатнома» асарлари, шунингдек мухаммас, мусаддас, мусамман сингари жанрларнинг мавжудлиги. Синчков адабиётшунос поэма генезисини юқоридаги асарларга боғлар экан, бунда у мазкур асарларни бирлаштириб турувчи муҳим жиҳат: «шоирнинг қайноқ хистуйғулари, фикр-ўйлари, эмоционал дунёси» нинг акс эттирилганлигига диққатини қаратади. Поэма дунёга келишидаги кейинги омилни олим жаҳон адабиёти саҳифаларидан излайди: бунда жаҳон адабиётидан ўзбек тилига ўгирилган қатор поэмаларни мисол қилиб келтиради. Шу тарзда адабиётшунос поэманинг ўтган асрнинг 30-йилларида шаклланганлигини асослайди. Мазкур тадқиқотнинг яна бир фазилатли жиҳати шундаки, олим дастлабки поэмаларни лирик ва лиро-эпик поэмаларга бўлиб тасниф этади ҳамда хусусиятларини ойдинлаштиради.

Китобнинг «Ҳозирги поэмачилигимизда жанр ва шакл изланишлари» деб номланган бобида ўтган асрнинг 50-60 йилларидан 80-йилларига қадар ёзилган поэмалар таҳлил этилади. Хусусан, лирик поэма хиллари, уларда лирик ва эпик асос уйғунлиги, жанр табиатидаги сифат ўзгаришлари, драматик поэманинг вужудга келиши сингари илмий муаммолар ёрқин мисоллар орқали таҳлил ва тадқиқ қилинган. Хусусан, олимнинг поэма ҳақидаги куйидаги фикри ниҳоятда аҳамиятли: «Поэма шоирдан катта бир қалб кудратини, интеллектуал теранликни, эмоционал жамғармани талаб қилади». Ҳақиқатан, XX аср адабиётида поэма жанридаги асарлар шундай фазилатлари билан роман янглиф мавқе эгаллай олди.

Таниқли адабиётшунос истиқлол йилларида самарали ижод қилди. Юқорида таъкидлаганимиз – «Мустақиллик даври ўзбек шеърляти», «Истиқлол ва бугунги адабиёт» сингари китоблар фалсафий теранлик чуқур мушоҳада, юксак илмий тафаккур меваси сифатида алоҳида эътирофга сазовор. Истиқлол даврида ижод қилган шоирларнинг шеърларини яхлит тизим шаклида ўрганилган «Мустақиллик даври ўзбек шеърляти» деб номланган монографияси мана шу жиҳатдан долзарблик касб этади.

Адабиётшунос Улуғбек Ҳамдам китобдаги «Шеърлят идрок элагиди» сўнгсўзида бир нарсани ўринли таъкидлайди: «Н.Раҳимжонов нафақат олим-адабиётшунос бўлиб, балки икки аср оралиғида яшаб, ўзининг тийрак нигоҳини шу юзликларнинг оғриқли муаммоларидан узмай келаётган, энг муҳими, ёниб ижод қилаётган куюнчак зиёли ўлароқ намоён бўлади». Ҳақиқатан, шеър таҳлилига бағишланган ушбу китоб шеър янглиф ўқилади ва китобхонни зериктирмайди. Энг муҳими, унда истиқлол даврида яратилган шеърларнинг

тагмаънолари бадиий назокат билан илганган. Олимнинг кўп йиллик илмий кузатишлари натижаси ўлароқ дунёга келган бу китоб теран назарий фикр ва умумлашмаларга бой.

Айтиш жоизки, “Мустақиллик даври ўзбек шеърияти” тўғрисида жуда керакли ва баланд савияда бўлган тадқиқот. Гўзал жойлар, чуқур ўринлари бисёр. XX аср шеъриятига жуда катта мезонлар билан ёндашилган. Р.Парфи ва ёшлар шеърияти тадқиқига бағишланган фасллари ғоят қизиқарли, ибратли. Яна – тадқиқотчининг ўзи баъзан шоир бўлиб, носир бўлиб қалам тебратади. Жуда жозибали кузатишлар, сеҳрли манзаралар бор.

Китоб икки катта қисмдан иборат. Аввало, унда шу давр шеъриятининг етакчи тамойиллари очиқ берилган. Жумладан, кечинмаларнинг фикрчан суратларини чизиш, рамзлар, тимсоллар орқали мушоҳада юритиш, турли шеърий шаклларнинг фалсафий мазмунни ифодалашда асосий восита бўлиб хизмат қилаётгани бугунги шеъриятимизнинг муҳим хусусиятлари сифатида ифода этилади. Албатта, бу тамойиллар барча давр шеъриятида у ёки бу шаклда юз кўрсатган. Адабиётшунос ана шу мезонга таянган ҳолда шеъриятимиз саҳифаларига назар ташлайди ҳамда мустақиллик даври поэзиясининг бошқа даврлар жараёнидан фарқли ва муштарак жиҳатларини очишга чоғланади.

Маълумки, истиқлол йилларида адабиётимизнинг тўнғич авлодига мансуб Зулфия, шеър майдонига ундан сал кейинроқ кириб келган Асқад Мухтор ҳам қизғин ижод билан шуғулланди. Адабиётшунос устоз санъаткорлар Зулфия ва Асқад Мухторнинг шу даврда яратган асарлари оламига саёҳат қилади. Бинобарин, «Хотирам синиклари» лирик достони атрофидаги таҳлиллар ниҳоятда бетакрор мазмунга эга. Олим шоиранинг лирик қаҳрамони қалбида кечаётган турли руҳий жараёнларни хассослик билан очиқ берган: «Достондаги тахайюллар табиати шундан иборатки, лирик қаҳрамон хотирасида тикланган – синган тақдирлар мисолида ўз юрти, миллати бошига тушган зўравон тузум кўргуликларига қарши бош кўтарган нолаларини сатрларга тизади». Зеро, Зулфия ҳаётининг энг қайноқ йиллари мустабид тузум даврида ўтди. У умрининг сўнгги йилларинигина истиқлол тузумида яшади. Достон узок давр мобайнида шоиранинг қалби қатида яшириниб ётган дардлардан, изтиробли кечинмалардан сўзлайди. Истиқлол кўнгил қатидаги дардларни очиш имкониятини берди. Энг асосийси, ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатларини қалб-қалбдан хис этган ижодкоргина шундай дарднок мисралар битиши мумкин. Адабиётшунос кузатишлари орқали шу хулосаларга келиш мумкин.

Монографиядаги ҳар бир боб ва улардаги қисмлар мантиқий изчил ва ўзига хос бутунликни ташкил этади. Бинобарин, «Шоир – миллатнинг маънавий муаллими» деб номланган қисмдаги мулоҳазалар ҳам шеършунос

олим мушоҳадаларининг кўламдорлиги, сермазмунлигини ўзида намоён этади. Унда адабиётшунос бадиий-эстетик тафаккурда вужудга келаётган ўзгаришларни назардан ўтказди. Бунда истиқлол даври шеърлятида мажозий образлилик орқали поэтик фикрни бадиий ифодалаш майли кучайганлиги алоҳида таъкидланади; А.Орипов ва Шукрулло шеърлятида қўлланган шайтон поэтик образининг маъно қирралари очиб берилади.

Маълумки, XX аср ўзбек адабиётида шайтон образи кўп қўлланади ва ўзига хос хаёлий-фантастик моҳият касб этади. Бироқ А.Орипов яратган шайтон образи рамзий мазмун ташиди. Яъни у «аниқ белгиларга, чизгиларга, аломатларга эга бўлган одамнинг иккиламчи қиёфаси»ни ифодалаб келади. А.Ориповнинг «Шайтон», «Икки ғаним», «Оқлар ва қоралар», «Сирли олам» сингари шеърлар таҳлили жараёнида шайтоннинг тимсолий маънолари ёритилади. Зеро, шайтон поэтик образи орқали А.Орипов умумбашарий ахлоқий муаммони кўтариб чиқади. Шу асосда шайтон одамлар ботинида яшаб келаётгани ўнганмас фожиа сифатида талқин этилади.

Поэтик тимсолларнинг рамзий моҳиятини очиш, адабий жараёндаги ўзгаришларни кузатиш асосида адабиётшунос истиқлол даври шеърляти хусусида умумлашма хулосалар қилади. Бинобарин, мажозий, тимсолли образлилик ижодкорга ҳақ сўзни айтиш имконини берганлиги, истиқлол шеърляти XX аср классикаси, қолаверса, Шарқ ва Ғарб, Лотин Америкаси, япон, ҳинд, инглиз шеърляти бадиий-эстетик тажрибаларидан озикланиши унинг уфқларини кенгайтираётганлиги, шу асосда лирикамизда анъанавий жанрлар: ғазал, мухаммас, мусаддас, рубоий, фард, лиро-эпик дoston такомил топганлиги, янги поэтик жанрлар ва шакллар: учлик-хокку, танка, октава, бешлик олтилик кабиларнинг юз кўрсатганлиги илмий асосланади. Айни пайтда диний сарчашмаларга таяниш тамойили кучайиб бораётганлиги шеърлятнинг мазмундорлиги ва халқчиллигига хизмат қиладики, бу жиҳат ҳам адабиётшунос назаридан четда қолмаган.

Китобнинг «Иймон асири», «Бадиий дид ва эстетик савия» номли мақоласида Рауф Парфи ижоди назардан ўтказилади. Энг асосийси, Улуғбек Ҳамдам ўринли қайд этганидай, ушбу мақолалар Р.Парфининг сирли ижоди ҳақидаги энг батафсил илмий кузатишлардир. Ёхуд «Бадиият қирралари»да Э.Воҳидов, «Дил манзиллари»да С.Саййид, «Бахтим ўпай десам...»да Фарида Афрўз, «Кўнгилга очилган йўл»да Икром Отамурод каби эл аро танилган шоирларнинг шеърлий оламига саёҳат қилинади. Саҳифадан саҳифага ўтгани сайин адабиётшуноснинг илмий нигоҳи ўткирлашиб, теранлашиб боргани кузатилади. Айтиш мумкинки, бу мақолалар ижодий портрет жанри мезонларига мос келади. Бинобарин, Э.Воҳидов маҳорати мустақиллик

йилларида тўртлик, ғазал, саккизлик, эртақ, латифа, ривоят, мухаммас, чистон, рубоий каби поэтик жанр ва шаклларда гўзал бадиият намуналарини яратишда намоён бўлганлиги ёритилади. Ёхуд Фарида Афрўз лирикасидаги бадиий тимсоллар моҳияти очиб берилади. Хусусан, кўз ёши поэтик тимсоли ташиган кўламдор рамзий маънолар, шоира шеъриясидаги рангларнинг эстетик маънолари ёрқин мисоллар ёрдамида ёритилади. Сирожиддин Саййид шеърлари хусусида фикр юритилар экан, унинг ижодида Ғ.Ғулом, А.Орипов шеъриятининг яхши анъаналари давом эттирилаётганлиги алоҳида таъкидланади. Ватан манзаралари шоир шеърларида ўзгача ранг ва оҳангларда чизилади. Шоирнинг бетакрор бадиий топилмалари борки («Мен ватанни момоларнинг юзидаги харитадан ўрганганман» сингари), булар С.Саййид ижодий дунёқарашининг чегара билмас сарҳадларини, кучли тафаккур қирраларини ўзида намоён этади. Адабиётшунос миллатнинг фидойи шоири С.Саййиднинг навқирон қиёфасини шеърхонга шу тарзда таништиради ва унинг шеъриятига хос бетакрор фазилатларни очиб беради.

Китобнинг иккинчи боби «Шеър кўп, шоир кўп, аммо...» деб номланади. Унда истиқлол даври шеъриятининг ноқис нуқталари бир қатор шоирлар ижоди мисолида қаламга олинади. «Шоир юрагида очилмаган гул» дейилишининг ўзиёқ олим фикрини китобхонга аён этади. Унда А.Муҳаммадиев, У.Жўраев, И.Тўхтамишев, Ж.Сувонова, М.Омон, Р.Исоқов сингари шоирлар ижодидаги кемтикликлар хусусида фикр юритилган. Айниқса, Ватан ва унинг хурлигига бағишланган шеърлар қуруқ мадҳиябозликдан бошқа нарса эмаслиги, ҳиссиз, ҳароратсиз сатрлар эканлиги, уларда бадиий мантиқ етишмаслиги жонкуярлик билан тўғри таъкидланган. Ш.Содиқ, М.Тоиров, С.Ҳаким каби шоирлар ижоди мисолида кейинги пайтда тақлидчилик авж олиб бораётганлиги очиб берилган. Адабиётшунос юқорида номлари қайд этилган шоирлар ижодида Р.Парфи, А.Орипов шеъриятига тақлидчилик руҳи илдиз отганлигини асослайди. Достончиликдаги изланишлар хусусида мулоҳаза юритилганда, О.Холдор, С.Ҳаким, Т.Али каби шоирларнинг шу жанрдаги асарлари мисол қилиб келтирилган. Шу асосда Т.Алининг «Учинчи хона» номли драматик достони, С.Ҳакимнинг «Олис юлдуз» поэмаси таҳлилга тортилган. Бу асарлар истиқлол даври адабиётининг намунаси сифатида эътироф этилса-да, уларда эпик тасвир, тафаккур теранлиги, тахайюл кенглиги етишмаслиги таъкидлаб ўтилган.

Умуман, ушбу монография мустақиллик даври шеъриятининг бадиий-эстетик тамойилларини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Китоб олимнинг жаҳон бадиий-эстетик тафаккурининг юксак мезонлари асосида ўзбек шеъриятига ёндашувни ўзида ифода этган янги йирик тадқиқоти сифатида қимматлидир. Қолаверса, у истиқлол даврида ижод этган А.Орипов, Э.Воҳидов,

Р.Парфи, С.Сайид, Ф.Афрўз, И.Отамурод каби етук шоирлар шеърятининг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этишда ҳам назарий манба вазифасини ўтайди. Китобнинг тили жудаям ширали. Хусусан, сарлавҳалар тимсолий мазмун касб этади. Уларда адабиётшунос айтмоқчи бўлган фикрнинг қаймоғи акс этган.

«Истиклол ва бугунги адабиёт» олим ижодий илмий изланишларида муҳим ўрин тутди. Бир қарашда «Мустақиллик даври ўзбек шеъряти» китобининг мантикий давоми сифатида таассурот қолдиради. Китоб мундарижаси адабиётшуноснинг бадиий тафаккур кенгликлариға ниҳоятда закийлик билан нигоҳ ташлаганини кўрсатиб туради. Айниқса, монографиянинг «Истиклол ва маънавият» деб номланган боби назарий фикрларға жуда бой. Бунда жаҳон адабиёти намуналари мисолида адабиётнинг умумбашарий қадрият сифатидаги аҳамияти теран ёритилган. Адабиётшуноснинг қуйидаги фикри эътиборли: «Истиклол адабиёти деганда 1991 йилдан кейинги йилларда юзага келган асарларнигина тушунмаслик лозим. Бу – Мунавварқори, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий, Элбек, Ботулар тамал тошини қўйган, шахс эрки, миллат хуррияти, Ватан мустақиллиги ғоялари билан суғорилган кўнгил адабиёти демақдир». Бинобарин, олим ҳақ. Чунки истиклол, «эрк уларнинг тилагида бор эди». Шу боисдан Нўмон Раҳимжонов аср бошидаги адабиёт намуналаридан бугунгача бўлган ғоят улкан даврга ўз диққатини қаратади ва, айтиш мумкинки, турли бухронлар, тазйиқлар, қарама-қаршилиқлар ичида яшаб, ўз эътиқодига собит қолган ижодкорлар қаламидан тўкилган бадиият дурдоналари замонавий адабиётшунослик мезонларида баҳоланган.

Китобнинг «Истиклол ва ҳозирги адабий жараён» деб номланган бобида танқидий тафаккур ва эстетик мезонларнинг янгиланиши, адабий дид ва эстетик туйғу такомили сингари муаммолар замонавий наср ва шеърят намуналари мисолида ўрганилган. Айниқса, чўлпоншунослик фитратшуносликка муносабат, адабий-танқидий фикр такомили, И.Ғафуровнинг бадиалари таҳлили билан алоқадор саҳифалар адабиёт илмида айтилган янгича қарашлари сифатида ўқувчида илиқ таассуротлар уйғотади.

“Адабий-эстетик тажрибалар ва бадиий қадриятлар» деб номланган боб монографиянинг салмокли қисмини ташкил этади. Адабиётшунослигимизда Ойбек, М.Шайхзода, Ҳ.Олимжон, Миртемир сингари шеърятимиз устунлари ҳақида кўплаб мақола ва китоблар ёзилган. Н.Раҳимжонов бу тадқиқотларни инкор этмаган ҳолда, юқорида номлари зикр этилган ижодкорлар фаолиятини жаҳон адабиёти мезонларида текширади. Хусусан, Ойбекнинг бадиий кашфиётлари, поэмаларидаги инсонпарварлик ғоялари, шоир шеърятидаги гул поэтик тимсоли ташиган ҳаётий фикрлар олимона идрок ва эстетик гўзаллик

нуқтаи назаридан ўрганилган. Ёхуд М.Шайхзода шеърятига хос чуқур фалсафа, инсоний жиҳатлар эссе услубида таҳлил этилган. Устоз адабиётшуноснинг М.Шайхзодага муҳаббати жуда баланд. Шунинг учун таҳлиллар давомида ҳаётини лавҳаларга мурожаат этади: «Ҳар бир дарахт белгилайди ўз соясини. Зеро, қийқириқ куй эмас, кўпиклар сой эмас. Нур асло завол топмас. Зах деворнинг ковакларидоги чаёнлар ҳам ундан қувват олади. Офтоб мунчалар саҳоватли, ҳимматли? Илонлару капалакларга ҳам баб-баравар нур таратади. Яхшилик ҳам шунақа. Гўзаллигу эзгулик ҳам оламни гулга, нурга чулғайди...» Шайхзода ижоди мутолааси олимни фалсафий фикрлар айтишга ундаганлиги юқоридаги парчада кўриниб турибди. Айни чоғда «Мирзо Улуғбек» трагедияси хусусидаги фикрлар ҳам ниҳоятда оҳорли. Айниқса, шох ва олим Мирзо Улуғбек фожиасининг илдизлари ёрқин бадиий парчалар орқали ойдинлаштирилади. Шу билан бирга ушбу бобдаги Ҳамид Олимжоннинг ойдин ҳисларга тўла самимий шеърятини, Миртемирнинг халқона лирикаси хусусидаги янгича таҳлил ва талқинлардан ХХ аср ўзбек адабиётининг бетакрор сиймолари асарлари юксак бадиий қадриятлар сифатида баҳоланганлиги кўзга ташланади.

Китобнинг муҳим фазилати яна шунда кўринадикки, устоз адабиётшунос нафақат жаҳон шеършунослиги ютуқларидан, балки дунё фалсафаси ва эстетикаси намояндалари асарларидан чуқур хабардор. Бу нарса китоб саҳифаларига ёрқин ёғдулар таратиб туради. Эҳтимол шундандир, китобнинг кўп қисмлари бадиий асар янглиғ ўқилади.

Нўмон Раҳимжонов ниҳоятда сермахсул олим, ижодкор. Адабий жараёнда бўладиган ўзгаришлар ҳаминиш унинг эътиборида. Олим кўп йиллар Рауф Парфи ижоди устида самарали изланди. Дастлаб улуғ шоир ҳақида мақолалар ёзди. Кейинчалик уларнинг камровини кенгайтириб, адабий портрет даражасидаги асарга айлантира олди. Бу олимнинг Рауф Парфи сайланмасини тайёрлаши жараёнида тўлиша борди. Рауф Парфи ҳаётлигида бундай сайланмани тартиб беришни бошлаган ва уни «Сакина» деб номлашни кўнглига тўккан эди. Н.Раҳимжонов улуғ шоир бошлаган ишни самарали давом эттирди. 2013 йилда олимнинг катта ҳаракатлари билан Р.Парфининг «Сакина» китоби дунё юзини кўрди. Китобдан шоирнинг турли йилларда нашр этилган тўпламларидаги энг сара асарлар ўрин олган.

Умуман олганда, устоз адабиётшунос битикларини мутолаа қилар эканман, буюк Абдулла Қодирийнинг «Сўз танлашда узоқ андиша керак» деган фикрлари беихтиёр ҳаёлимдан ўтди. Сабаби, Нўмон Раҳимжонов тадқиқотларини шу фазилат бегаб туради. Устоз сўзга «узоқ андиша» билан муносабатда бўлган ҳолда тилимиз бойликларидан, гап қурилишидан усталик

билан фойдаланиб, қисқа, лўнда жумлалар орқали илмий фикрни ўз китобхонига етказди.

Ўзбек адабиётшунослиги, қолаверса, шеършунослигининг юксак билимдонларидан бири, талабчан устоз ва муаллим, элу юрт ардоғида бўлган беназир инсон Нўмон Раҳимжонов қолдирган адабий мерос даврлар оша адабиёт илмига хизмат қилади ва маърифатли, маънавиятли авлодни тарбиялашда муҳим дастур бўлиб хизмат қилишда давом этади. Устознинг руҳлари шод бўлсин!